

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE

THE STATE INSTITUTION «INSTITUTE
OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Studies in Honor of
Valerii Smolii

Book 2
SPACES OF HISTORIAN

Kyiv 2020

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Студії на пошану
Валерія Смолія

Книга друга
ПРОСТОРИ ІСТОРИКА

Київ – 2020

УДК 94(477)(082)

A38

*Затверджено до друку вченими радами
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.)
та Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)*

Упорядники:

Світлана БЛАЩУК, Геннадій БОРЯК, Віктор ГОРОБЕЦЬ,
Андрій КУДРЯЧЕНКО, Валентина МАТЯХ, Василь ТКАЧЕНКО,
Вікторія СОЛОШЕНКО, Олексій ЯСЬ

Відповідальний редактор

Геннадій БОРЯК

Редактор

Валентина МАТЯХ

Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія :
A38 У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана,
Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Вален-
тина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т
історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2 :
Простори історика. 656 с.

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-709-7

У другій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені
проблемам історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті й дослідниць-
кого інструментарію та ін. Матеріали згруповано за проблемно-тематични-
ми рубриками – «Інструментарій та лабораторія історика», «Історіографічні
дискурси», «Memory», «Рецепції та образи», «Ad fontes», «Рефлексії».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-709-7

© Автори статей, 2020

© Інститут історії України Національної
академії наук України, 2020

© Державна установа «Інститут всесвітньої
історії Національної академії наук
України», 2020

РЕЦЕПЦІЇ
ТА ОБРАЗИ

Георгій ПАПАКІН

**ІВАН МАЗЕПА НА СТОРІНКАХ
«ПИСЕМ И БУМАГ ИМПЕРАТОРА
ПЕТРА ВЕЛИКОГО»
(ДО ПРОБЛЕМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ
АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ)**

Джерельна база історії України ранньомодерної та модерної епох складається з багатьох фрагментів. Вона втратила цілісність за відомих історичних обставин. Певна частина залишилася в Україні, і можна стверджувати, що вона далека від абсолютної повноти. Інша, значно більша – розкидана по архівах та бібліотечних зібраннях різних держав, насамперед, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини. Особливо це стосується мазепинського періоду ранньомодерної доби (1687–1709), адже із зрозумілих причин джерельна база того часу ще менш збережена.

Як відомо, гетьманський архів у Батурині був частково знищений, а частково вивезений організатором розгрому тодішньої столиці Війська Запорозького світлішим князем Меншіковим. Ці джерельні скарби згодом опинилися у Санкт-Петербурзі, де на частину з них чекало нове нищення. Долю цієї частини архіву Івана Мазепи дослідила російська науковиця Т. Таїрова-Яковлева, яка оприлюднила частину з таких регестів¹. Зокрема, за зауваженням російських дослідників, під час т. зв. «разборки» гетьманського архіву за особистим указом царя у 1710 р. «документы, относящиеся к делам внутреннего управления Украинского гетманства, и дипломатическая переписка И. С. Мазепы были уничтожены без выписок. Из писем русских высших сановников и военачальников, а также из иностранных документов сделали выписки, уничтожив большинство оригиналов»². Було також констатовано, що вивезений Меншіковим «Батуринський архів» – збірка виключно вхідної документації гетьманської канцелярії за 1690–1708 рр. Копії жодного вихідного документа там не залишилося. Найвні у згада-

¹ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709. Санкт-Петербург, 2014. 480 с.; Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2007. 255 с.

² Базарова Т.А., Таирова-Яковлева Т.Г. Батуринский архив гетмана И.С. Мазепы // Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709. Санкт-Петербург, 2014. С. 10–11.

них публікаціях Т. Таїрової-Яковлевої гетьманські листи до Меншікова й універсали походять з інших зібрань – архіву самого царського фаворита, Київської казенної палати, що зберігається в тому ж архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН, та інших петербурзьких архівних сховищ³.

Ті найважливіші документи, що возив із собою Іван Мазепа після укладання союзу зі шведами, було пограбовано кримськими татарами під час втечі з Карлом до Бендер. Імовірно, частина з них зникла, а решта – потрапила до архіву Кримського ханату⁴. Своєю чергою, той архів спіткала аналогічна доля: його було знищено / вивезено після завоювання Криму Росією в 1783 р.⁵

Українські історики та археографи зробили помітний внесок у реконструкцію Батурина (мазепинського) гетьманського архіву саме у частині відновлення вихідної його складової. Відомі дослідники цієї доби зібрали й оприлюднили значну кількість універсалів, листів, угод періоду правління Івана Мазепи. Йдеться про вагомий доробок історика В. Станіславського з публікації епістолярної спадщини гетьмана (перший збірник з 85 невідомих документів, фундаментальне двотомне видання листів гетьмана – разом 539 епістолярій за 1687–1700 рр.)⁶, великий однотомник «Доба гетьмана Івана Мазепи», впорядкований С. Павленком⁷. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України видане два томи гетьманських універсалів, що охоплюють весь період його правління⁸. Значна кількість невідомих і маловідомих гетьманських документів у ХХ – на початку ХХІ ст. була оприлюднена на шпальтах української наукової преси такими знаними дослідниками, як В. Кордт, Ю. Мицик, С. Павленко, І. Ситий та ін.

Разом з тим очевидно, що такі публікації, попри свою значущість, відтворюють далеко не все археографічне тло означеної теми. Для всебічного висвітлення мазепиної доби української історії потрібно використати весь наявний археографічний потенціал. Варто звернути увагу на таке не дуже актуалізоване джерело, як великий російський видавничий проект «Письма и бумаги императора Петра Великого», що здійснюється вже більше 130 років (з 1887 р.). На сьогодні це 13 то-

³ Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. С. 3.

⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Зб. статей: У 2 т. Т. 1. Варшава, 1938. С. 106–133; Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия: конец XIV – начало XIX в. Очерк внешнеполитической истории. Москва, 2006. С. 278.

⁵ Папакін Г. Джерела кримської історії: до концепції «Кримського дипломатарію» // Наш Крим. Вып. 1: Збірка статей за матеріалами Першої міжнародної наукової конференції «Крим в історії України». Київ, 2015. С. 200–201.

⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упорядн. В. Станіславський. Київ, 1996. 194 с.; Листи Івана Мазепи / Упорядн. В. Станіславський. Т. 1: 1687–1691. Київ, 2002. 480 с.; Т. 2: 1691–1700. Київ, 2010. 754 с.

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи у документах / Упорядн. С. Павленко. Київ, 2007. 1144 с.

⁸ Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн. І. Бутич. Київ; Львів, 2002. – 780 с.; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн. І. Бутич, В. Ринсевич. Ч. II. Київ; Львів, 2006. – 800 с.

мів (20 випусків), що охопили 1688–1713 рр. Останній том вийшов друком 2003 р.⁹ На сьогодні проект не завершений, і невідомо, коли його буде виконано взагалі. За період реалізації змінювалися не лише керівники проекту, колективи упорядників. Істотного корегування зазнали навіть принципи публікації писемної спадщини московського царя, добору документів для збірника, відтворення текстів. Попри це, результатом такого археографічного проекту, що, очевидно, не має аналогів у світі, стала повноцінна, хоча й однобічна, джерельна база практично всіх подій, що відбувалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Праця є великою корпусною публікацією всіх документів, написаних і підписаних московським царем (до періоду заснування імперії видання хронологічно ще не дійшло, отож його назва на сьогодні – явний анахронізм). Проект було започатковано з нагоди святкування 200-річчя від дня народження Петра за завданням тодішнього імператора Александра II спеціальною комісією під головуванням міністра народної освіти графа Д. Толстого, яка діяла у 1872–1909 рр. Потім цю естафету було перехоплено спеціальною комісією Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук / Російської академії наук / АН СССР / РАН. Відтоді і до останнього часу проект здійснювався як академічний.

Дотичні джерела виявлялися в усіх російських державних, відомчих та приватних архівах, частково в закордонних архівосховищах, для чого комісія звернулася до інших держав з проханням надіслати копії документів, підписаних Петром I. Велика група дипломатичних і наукових агентів самостійно шукала такі джерела за кордоном. Фактично всю роботу з добору і публікації документів вів академік ІСПАН А. Ф. Бичков (перші чотири томи), після його смерті в 1899 р. – його син, член-кореспондент тієї ж академії І. А. Бичков (томи п'ятий–сьомий). За радянських часів видання готувалося під керівництвом відомих істориків А. І. Андреева, Б. Б. Кафенгауза, Л. Г. Безкровного, А. А. Преображенського.

Характерною особливістю видання стала повна публікація автентичних документів московського царя з розлогими примітками, основна частина яких складалася з листування інших осіб. Повністю (особливо в перших томах, підготовлених імперськими археографами) подавалися такі листи, де йшлося про обставини та події, що спричинили появу царських документів, на які відповідав цар, і листи-відповіді на його доручення. В такий спосіб видання умістило в основній частині власноручні царські документи, а в примітках – численні листи царських кореспондентів переважно з Московського архіву міністерства закордонних справ (Центрального державного архіву давніх актів СССР / Російського державного архіву давніх актів), а також Державного архіву Російської імперії (нині Державний архів Російської Федерації), архівів Морського міністерства, Санкт-Петербурзького артилерійського музею тощо. Праця має потужну систему довідкових покажчиків (список опублікованих та відомих, але не знайдених листів, хронологічний, іменний, географічний і предметний). Таким чином, було відтворено

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 13. Вып. 2: (14 июня – декабрь 1713 г.). Москва, 2003. 680 с.

широке історичне тло кінця XVII – початку XVIII ст. Маємо фіксацію вчинків, планів, намірів, думок Петра, його найближчого оточення, численних кореспондентів царя. На жаль, починаючи з десятого тому, радянські археографи практично припинили таку практику, вмщуючи лишень окремі документи, що надходили до царя, переважно фрагментарно, у скороченому вигляді, а коментарі було присвячено виключно роз'ясненню змісту й обставинам вказівок царя.

Добір документів для публікації задля забезпечення максимальної повноти видання практично не мав тематичних або ідеологічних обмежень. Саме це вигідно вирізняє його від останніх російських археографічних публікацій, присвячених Великій Північній війні. Наприклад, збірник документів, випущений 2009 р. до 300-річчя Полтавської битви, майже 70 % документів подає фрагментарно, причому навіть ті, які вже було цілком оприлюднено у «Письмах и бумагах»¹⁰.

Публікувалися державні акти, міжнародні угоди, офіційні листи іноземним володарям або підлеглим, інструкції й настанови, а також особисті нотатки, приватні листи, словники, різноманітні переліки, малюнки тощо. Тому в цілому видання здатне досить об'єктивно окреслити повне джерельне поле з означеної теми. Тим більше воно надає можливості для проведення змістовного аналізу позиції, планів, ідей й навіть настроїв самого автора листів, грамот, угод та інших державних актів. І хоча це точка зору досить однобічна, з їхніх рядків постає картина, що відрізняється від міфів російської / радянської історіографії.

Очевидно, що видання, попри свій величезний обсяг, містить не всі документи, створені або підписані Петром. Частину з них не виявлено, про що упорядники згадували у відповідних місцях. Інша частина була їм просто невідома, як от важливий за своїм змістом лист-інструкція царя Івану Мазепі від 20 вересня 1707 р., німецькомовну копію якого було знайдено українським істориком В. Кордтом наприкінці 1920-х років у Стокгольмському архіві¹¹.

Для нашої теми вагомим є той факт, що, на відміну від усіх згаданих публікацій, «Письма и бумаги» надають виняткову можливість у рамках одного видання побачити листи московського царя й відповіді Івана Мазепи, або ж навпаки – реакцію Петра на звернення гетьмана. Якщо додати до цього згадування очільника Війська Запорозького в інших листах царя та його оточення, то матимемо досить повну картину не лише діалогу московського суверена з його українським підданим. Зі сторінок археографічного видання постають реальні свідчення ролі Івана Мазепи у становленні Російської імперії, формуванні самого Петра I як державного і політичного діяча.

Уперше ім'я Івана Мазепи на сторінках «Писем и бумаг» з'явилося 1697 р. у контексті підготовки відсічі походу кримської орди під керівництвом самого хана та турецького загону на дніпровську фортецю Тавань. Тоді белгородський вое-

¹⁰ Северная война 1700–1721 гг.: Сборник документов. Т. 1: 1700–1709. Москва, 2009. 528 с.

¹¹ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. Т. 3. Київ, 1930. С. 28–29.

вода кн. Я. Долгоруков та Іван Мазепа виступили на допомогу її гарнізону і сприяли відходу кримців. Про дії гетьмана проти татар повідомляв до далекого Амстердаму рідний дядько Петра Л. Нарішкін – один з фактичних регентів за від'їздом царя у «Велике посольство»¹². Присутня постать гетьмана також в інших листах Нарішкіна, в яких ішлося про події в регіоні Чорного та Азовського морів. Очевидно, що козацька армія та її регіментар були одним з гарантів збереження status quo в цьому регіоні за досить тривалого періоду між завоюванням Азову та підписанням миру з Оттоманською Портою (1696–1700). Такі заслуги Івана Мазепа були відзначені наданням йому 8 лютого 1700 р. другого за ліком Ордену св. Андрія Первозванного «за многие ево в воинских трудах знатные и усерднорадетельные верные службы, которые он с его, великого государя, Малороссийскими регименту своего ратными людьми против его, великого государя, неприятелей, салтана Турскаго и хана Крымскаго, через 13 лет воинские многие храбрые победы чинил»¹³. Прикметно, що першим кавалером ордену був «ближний боярин» Ф. Головін, керівник московської дипломатії. Таким способом, через нагороду новоствореним орденом, очільника Війська Запорозького навіть формально було введено до найближчого оточення царя. Сам Петр та його фаворит Меншіков стали кавалерами ордену св. Андрія Первозванного пізніше, у 1703 р.

Надалі постать гетьмана з'являється в зв'язку з підготовкою війни проти Швеції у 1700 р. Ф. Головін у березні того року повідомляв Петру, серед відомостей про міжнародні події та перемовини, що особисто зустрівся з гетьманом перед від'їздом того з Москви, вже після отримання ордену. Обговорювали в основному польську проблему (скоріш за все, ситуацію у Правобережній Україні). Разом з тим ішлося про позицію Мазепа стосовно майбутньої шведської війни: «С гетманом при самом отъезде видевся, сказывал о поляках; гораздо рад, и способы из себя кладет и нас нудит на Шведа, только бы обождать, что с Турки будет»¹⁴.

Очевидно, що український володар ішов у фарватері московської політики, активно підіграючи агресивним задумам Петра. Як і цар, гетьман уважав, що настав слухний час «как теперь есть, нашей стороне давшихя войны против для отискания своего»¹⁵. Разом з тим Мазепа закликав до обережності, щоб уникнути війни на два фронти, не починати військових дій на Півночі раніше підписання миру з Туреччиною.

Утім, роль Івана Мазепа у підготовці Великої Північної війни могла бути значно більшою, ніж це оприлюднене в «Письмах и бумагах». Зокрема, Т. Таїрова-Яковлева повідомляє, що другий раунд переговорів Петра та послів дан-

¹² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 1: (1688–1701). Санкт-Петербург, 1887. С. 659.

¹³ Там же. С. 798.

¹⁴ Там же. С. 335.

¹⁵ Листи Івана Мазепа. Т. 2: 1691–1700. С. 636–637.

ського короля 8 лютого 1700 р. проводили не у Кремлі, а на гетьманському подвір'ї у Москві¹⁶. Мазепу спеціально було викликано на початку січня до царської столиці¹⁷. Отже, можна припустити, що гетьман не тільки був присутнім при переговорах, наслідком яких став початок військових дій, але і брав у них активну участь.

У цій ситуації варто розглядати гетьмана Війська Запорозького як ще одного союзника московського царя в антишведському Північному альянсі. На той час гетьман був залежним від нього («подданным нашим», як називав його цар у офіційному листуванні), але зберігав певні ознаки суверенного володаря держави, пов'язаної з Московським царством угодою про підданство. У цьому сенсі його можна порівняти з герцогом Курляндським, залежним від Речі Посполитої, герцогом Голштинським, який перебував у війську Карла XII, кримським ханом, молдавським та волоцьким господарями, підлеглими Оттоманській Порті. Різниця полягала лише в тому, що сам цар і всі московські можновладці з часом практично перестали рахувалися з таким спеціальним статусом володаря України. Вони ставилися до гетьмана як до одного зі своїх призначених воєвод чи намісників.

Підтримуючи прагнення царя до нападу на Швецію, Іван Мазепа, як і всі учасники розпочатої Великої Північної війни, природно, не міг осягнути всі її наслідки. Насправді 1700 р. важко було уявити будь-кому, що розпочата на північних кордонах Московського царства війна триватиме більше 20 років, і козаки довго накладатимуть головами у Балтії, Польщі, Литві та Білорусії задля чужих імперських амбіцій. І що зрештою війна не омине України: долю двох імперій та Гетьманату було вирішено під Полтавою.

Поза сумнівом, в очах царя надзвичайно високим був військовий авторитет гетьмана. Інакше б він після своєї ганебної втечі напередодні Нарвської поразки не згадав Мазепу і козаків у листі до московського резидента у Варшаві від 30 листопада 1700 р. Доручивши послу переконувати Августа у дієздатності та чисельності московського війська, у можливості Московського царства продовжувати війну, виконати свої зобов'язання, цар писав про концентрацію своєї армії на північному кордоні: «... генералу Репнину с 12000 пехоты быть в Новгороде, а гетману Черкаскому с 8000 конных и с 10000 пехотных быть в Пскове, и которые всегда будут готовы к походу...»¹⁸. Прикметно, що за цим підрахунком основну частину (більше половини) царського війська, здатного продовжувати війну, склали українські козаки.

Чи дійсно Петр уважав їх своєю останньою надією, чи просто хотів переконати польського короля в наявності в своєму розпорядженні значних військових контингентів? Адже у «Письма и бумагах» міститься багато негативних

¹⁶ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва, 2011. С. 141.

¹⁷ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. С. 14.

¹⁸ Письма и бумаги... Т. 1. С. 408–410.

висловів царя щодо козаків. Він уважав їх нестійким, погано озброєним, мало дисциплінованим військом, незвичним до регулярного бою, здатним розбігтися при першій нагоді. 1702 р. для кампанії в Прибалтиці цар вимагав надіслати найкраще військо: «говорено самому гетману, чтоб прислал добрых и ис кампаний лутчих, которые б не бежали»¹⁹. На початку 1707 р. Петро дорікав Івану Мазепі: «в прошлой компании которые казаки были регименту вашего, и у тех почитай что ни у кого сабли не видали, кроме пищалей и сайдакови...»²⁰. Кращої думки цар був лише щодо сердюків та компанійців – найманої гвардії гетьмана. При тому цар постійно думав про те, що козаки можуть «зрадити». Він писав Б. Шереметеву ще восени 1700 р.: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно...»²¹. Відповідним було ставлення царських командирів до козаків. Як приклад, згадаємо наведений у джерелах факт. Ліфляндський дворянин І. Р. фон Паткуль, з 1704 р. – генерал-лейтенант царської служби, на загал людина жорстока і деспотична, відкрито знущався над ними. Наприкінці року Іван Мазепа, перебуваючи в Москві, скаржився Ф. Головіну, а той 22 лютого 1705 р. відписав Г. Долгорукому про такий інцидент: «...господин гетман и кавалер приносил великую жалобу о казаках, которых господин Паткуль, обобрав лошади, от себя отпустил такою дорогою, что почитай что в руки неприятельские их отдал, а лошади взял к себе»²².

В обставинах осені 1700 р. все ж варто визнати, що українські козаки та їхній очільник залишалися останньою надією царя. Як засвідчують документи, оприлюднені у новітньому російському збірнику документів про початковий етап Північної війни, саме на них покладалась оборона Пскова – одного з найімовірніших об'єктів наступу шведів у листопаді 1700 р. Псковський воевода В. Бухвостов отримав указ з Посольського приказу про те, що козаки мали залишитися на зимових квартирах у Пскові та псковському повіті: «А гетману с черкасы, как возвратится, велеть быть во Пскове, и во Псковском уезде быть в пристойных местах, и имети им опасение от неприятельских людей. И без ево великого государя указа ево, гетмана, изо Пскова не отпускать»²³. Йшлося про наказного гетьмана І. Обідовського, а не про Івана Мазепу, який залишався в Україні.

Як би там не було, гетьманські війська становили важливу складову антишведських сил. Тому в травні 1701 р. цар повідомляв короля Августа, що «велено подданному нашему, войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману и славного чина святого апостола Андрея кавалеру, Ивану Степановичю Мазепе, с на-

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2: (1702–1703). Санкт-Петербург, 1889. С. 26.

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 5: (январь – июнь 1707). Санкт-Петербург, 1907. С. 57.

²¹ Письма и бумаги... Т. 1. С. 359.

²² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3: (1704–1705). Санкт-Петербург, 1893. С. 750.

²³ Северная война 1700–1721 гг. Т. 1. С. 79.

шими царського величства войски Запорожскими и регименту ево с ратными людьми» пройти через володіння польського короля до Лівонії, де точилася так звана «мала війна» зі шведами. Від Августа вимагалось надання всілякого сприяння і постачання цього війська²⁴. Причому характерно, що цар ужив тут і постійно використовував повний титул гетьмана «обоих сторон Днепра», не дивлячись на те, що за московсько-польськими угодами Правобережна Україна відносилася до Речі Посполитої. Очевидно, що Август не був у захваті від такого козацького походу через власну територію, але інтереси спільної боротьби зі шведами примушували його змиритися з цим фактом.

Правобережжя довгий час залишалось драгливим питанням у стосунках Августа, Петра та Івана Мазепи. Московський цар був байдужим до проблеми об'єднання обох частин України, розірваної навпіл ще 1667 р. за московсько-польською угодою. Він переймався лише проблемою стратегічного значення Правобережної України для майбутньої війни з Туреччиною, чому «ни при сложившихся в настоящее время обстоятельствах, ни после окончания войны со шведами мы не сможем отдать Украину полякам»²⁵.

Натомість гетьман прагнув до воз'єднання українських земель. Він намагався за допомогою дипломатичних і військових маневрів поширити свою владу на правий берег Дніпра, утримати там адміністративний полковий устрій. У цьому Мазепа повністю продовжував лінію свого попередника Івана Самойловича. Повстання 1702–1704 років під проводом наказного гетьмана С. Самуся, правобережних полковників С. Палія (Гурка), З. Іскри та А. Абазіна проти поляків було використано гетьманом, попри офіційні вказівки царя перекрити кордон по Дніпру, не пропускати козаків на підвладну Варшаві територію, сприяти поверненню центру повстання – Білої Церкви – полякам. Утім, і цар сам у листі гетьману від 20 вересня 1707 р. пропонував усіляко затягувати справу і заспокоювати польську сторону обіцянками²⁶.

Так, за повідомленням царського посла у Варшаві кн. Г. Долгорукова від 18 грудня 1702 р., поляків дуже налякали чутки про просування 20-тисячного українського війська з Лівобережжя на допомогу повстанцям. Посол мав спростовувати їх, запевняти, що Іван Мазепа не йде на Правобережжя²⁷. Насправді ж гетьман лише вичікував слушної хвилини (вона настала влітку 1704 р.), щоб де-факто забрати Правобережну Україну під свій регімент. Тоді він отримав від царя указ «со всем казацким войском в нужном случае против противных его королевскому величеству поляков по желанию ево в Польшу вступить, и огнем и мечем поступать и их к послушанию приводит»²⁸. Наступного року царський указ

²⁴ Письма и бумаги... Т. 1. С. 450.

²⁵ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України половини XVII – початку XVIII ст. С. 28–29.

²⁶ Там само.

²⁷ Листи Івана Мазепи. Т. 2. С. 426.

²⁸ Письма и бумаги... Т. 3. С. 60.

вимагав від нього ввести на територію Речі Посполитої 30 тис. козаків, збирати «контрибуції» з прихильників Станіслава Лещинського, а тим, хто виїхав на коронацію прошведського короля, загрозувати «не точию кантрибуциями, но и конечным разорением» (ці слова вписано самим царем)²⁹. Стосовно зібраної контрибуції виникла певна колізія: гетьман писав Петру, що збирав її активно і спрямував «на войско». Очевидно, йшлося про козацьке військо, адже цар став наполягати, що зібрані гроші «прислати ему в казну надлежит»³⁰.

Видання засвідчує, що протягом 1698–1708 рр. гетьман писав до Москви досить часто, порушуючи багато поточних і засадничих питань³¹. Царським боярам це не дуже подобалося, і найближчий родич Петра Л. Нарішкін навіть повідомляв тому: «... к [г]етману отпишу, чтобы об одном деле не писал много»³². Очевидно, що більша частина з цих листів адресувалася безпосередньо московському володарю. Так, окремі сліди існування царських указів, ініційованих зверненнями з України, знаходимо у діловодних помітках до оприлюднених В. Станіславським листах Мазепа³³. Але жодного листа-відповіді або указу Петра до гетьмана за період до 1701 р. не збереглося.

Натомість опубліковані статті гетьмана царю та резолюції на них останнього від літа 1703 р. Іван Мазепа подав Петру цілий перелік проблем, що бентежили українців. Серед них – оборона турецького кордону, взаємини з Січчю Запорозькою, статус прикордонних міст тощо. Значне місце у цьому переліку посіли питання взаємин козацької старшини з московськими адміністраторами – отже, втручання останніх в гетьманські повноваження. Так, полковник стародубський Михайло Миклашевський, який 1703 р. був наказним гетьманом – командувачем козацьким військом у Ліфляндії, потрапив під підозру. За деякими чутками, він розпочав переговори з польськими прибічниками Карла XII (питання наявності в нього повноважень залишимо відкритим). І хоча саме Мазепу називали джерелом такої інформації, той пропонував не відсилати полковника на слідство до Москви, а провести його у Батурині, потримати під вартою, в якості покарання перевести зі стародубського полковництва до Глухова (той колись був глухівським городовим отаманом). Гетьмана хвилював насамперед власний авторитет у старшинському середовищі: «... чтоб таковым поступком иных полковников не ожесточить сердца и не приведет в отчаяние, наипаче в нынешнее времена. Как при моем гетманстве никаких еще ссылок не бывало...»³⁴. Таке прохання могло означати спробу Мазепа вивести з-під царської підозри свого довіреного агента. Зрештою це вдалося. 1705 р. Миклашевського було відновлено на посаді старо-

²⁹ Там же. С. 364–365.

³⁰ Там же. С. 419.

³¹ Наприклад, у збірнику В. Станіславського зафіксовано до двох десятків листів на рік, які гетьман надсилав до московських царів наприкінці XVII ст. (Листи Івана Мазепа. Т. 2.).

³² Письма и бумаги... Т. 1. С. 560.

³³ Листи Івана Мазепа. Т. 2. С. 558.

³⁴ Письма и бумаги... Т. 2. С. 196.

дубського полковника, а наступного року він загинув під Несвіжем у битві зі шведськими військами.

Оцінюючи назагал весь комплекс порушених у «статтях» Івана Мазепи проблем і відповіді царя, можна дійти висновку, що гетьман мав на той момент значний вплив на рішення Петра стосовно України. Так, цар рахувався з думкою Мазепи щодо призначення й звільнення полкової старшини. Той навіть міг вплинути на добір командного складу московських військ на своїй території. Цар довіряв йому проводити на власний розсуд переговори з турецьким прикордонним керівництвом, запорозькою вольницею тощо. Основне резюме резолюцій Петра: «А поступати ... ему, гетману, как он восхощет; сие царское величество на ево волю полагает»³⁵. У січні 1705 р. цар писав послу в Стамбулі П. Толстому, що потребує порад Івана Мазепи стосовно прибулого турецького дипломата Мустафи-аги³⁶. Той намагався відвідати балтійський театр військових дій, побувати у Нарві. Натомість майже рік його протримали у Новгороді, а відпустили без традиційного подарунку. Отже, гетьман відігравав у дипломатичній службі Московського царства доволі значну роль, яку не можна звести лише до «інформирования центрального правительства о состоянии турецко-татарских дел» та виконання «других ответственных поручений» царя, як то стверджує російський історик К. Кочегаров³⁷.

До повноважень українського володаря в структурі московської дипломатії належали також контакти з християнськими господарями Молдови та Валахії. Привертає увагу згадування Івана Мазепи у листі царю керівника московської дипломатії, датованому кінцем лютого або початком березня 1700 р. Перед своїм від'їздом з Москви гетьман передав Ф. Головіну царське доручення щодо валаського посланця: «Когда я с ним прощался, говорил, чтоб отпустить ты, милостивой государь, повелел Волоского (а не Мултянского) посланца; что мы поверяя, отпуск готовить велели против прежних таких отпусков. Изволишь, государь, приказать о сем отписать?» З наведеного можна зробити висновок, що у проблемах зносин з дунайськими князівствами Мазепа для царя був більшим авторитетом, ніж «ближний боярин» і керівник дипломатичної служби Ф. Головін. Адже саме через гетьмана тому було передано директиву про нагородження і відправку на батьківщину валаського посла Г. Кастріота, котрий перебував у Москві ще з 1698 р. Метою приїзду валаського делегата, як і молдовського С. Константинова, було з'ясування перспектив переорієнтації дунайських князівств на Москву. Очевидно, що ніякої певної відповіді цим посланникам не надали. Петр І підтвердив слова Мазепи: «Отпусти с ласкою, для лица»³⁸.

³⁵ Там же. С. 201.

³⁶ Письма и бумаги... Т. 3. С. 220.

³⁷ Кочегаров К. Роль Ивана Мазепы в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г.: поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше // Україна в Центрально-Східній Європі. Вып. 9–10. Київ, 2010. С. 173.

³⁸ Письма и бумаги... Т. 1. С. 336.

Зносини дунайських князівств з Московським царством стали відомі Стамбулу. Виникла серйозна криза у взаєминах Молдови та Валахії з верховним сюзереном – турецьким султаном. У 1703 р. їй вдалося тимчасово розв'язати. Саме від Івана Мазепа отримав цар важливу інформацію про долю обох володарів. З почуттям великого полегшення гетьман доповідав, що молдовського господаря Константина Дуку після утримання в Стамбулі було відновлено на посаді. Насправді ж третій раз (він був господарем у 1693–1695 та 1700–1703 рр.) Дуці не вдалося утриматися на троні. Не допомогли йому і гроші тестя Константина Бринковяну, володаря Валахії, які він роздавав службовим особам в Стамбулі.

Стосовно самого валаського господаря Мазепа повідомив, що «со всем и з советники ево Силистрийской паша в тысячном числе прислал Турков и, взяв, послал в Адрианополь». Проте вже невдовзі їх усіх було відпущено³⁹. Характерний факт: московський посол у Стамбулі П. Толстой зміг підтвердити відомості лише щодо молдовського господаря, які, зрештою, виявилися неправдивими. Про переслідування і виправдання валаського володаря йому не було відомо.

Кілька документів, оприлюднених у «Письмах и бумагах», свідчать про важливу роль гетьмана у підтриманні зв'язків зі східними церковними керманічами. Наприклад, листування ієрусалимського патріарха Досіфея з царем у 1702–1704 рр. шло через Івана Мазепу – він отримував і пересилав до Москви шифровані повідомлення патріарха, який називав його «славнейший гетман»⁴⁰. Досіфей посідав чільне місце серед інформаторів Петра у володіннях Оттоманської Порти.

Проте незабаром ситуація докорінно змінилася. Цар використовував у Лифляндії і в самій Польщі гетьмана та українських козаків надто активно, навіть попри власний острах імовірного руху шведів на Київ. Так, у жовтні 1705 р. Петр I надав Іванові Мазепі спеціальні «статті» – інструкцію щодо дій упродовж зими. На території Польщі мали лишитися до 25 тис. козацького війська з 20–25 гарматами, з «добрым наказным, которому приказать по указу стать на стации и збирать провиант на зиму». З іншою частиною війська гетьману належало відступити до українського кордону («рубежу малоросийскому»), але залишитися на польській території, не наближаючись до нього ближче ніж на 100 верст. «По нынешнему расположению изволишь приказать стать на квартирах зимовых наказному с нарочитыми козаками в воеводстве Белском, и в земле Хелминский, и в земле Лвовской, и Замосее; к тому ж провиант збирать, естли в сих недостатков будет, с Волины из всего воеводства»⁴¹.

Участь козаків у військових діях призводила до значних утрат у їхніх лавах. Навесні 1706 р. вся московська армія здійснила масований відхід (de-facto втечу) з території Речі Посполитої через загрозу шведського наступу. Царю вдалося вивести з-під удару значну частину війська. Втім, для козаків цей відступ відбувся не зовсім удало. 19 квітня 1706 р. під Клецьком шведи розбили чотирьохтисяч-

³⁹ Письма и бумаги... Т. 2. С. 605.

⁴⁰ Там же. С. 341–346.

⁴¹ Там же. Т. 3. С. 468–469.

ний загін думного дворянина С. Неплюєва разом з козаками й сердюками під проводом Данила Апостола, полковника миргородського. Ті намагалися деблокувати фортецю Ляховичі, де гарнізоном стояв переяславський полковник І. Мирович. Загибло 100 вершників, до 800 піхотинців та українських сердюків, утрачено чотири гармати, чотири прапори. Про долю Апостола, чотирьох комонних і трьох піхотних полковників не було відомостей. Іван Мазепа писав наблизеній особі царя Г. Головініну 23 квітня 1706 р.: «...наши, не выдержавши и силам неприятелским не постоявши, иные в розсипку пойшли, а инныи, также пораженныи, мужественную восприяли смерть, утративши и чотыре арматы, якие з собою мели, о чом от погрому того злополучного прибегаючи, извествуют»⁴². 1 травня капітулювала фортеця Ляховичи, і туди приїхав сам Карл XII. У цитованому листі Іван Мазепа просив Петра дати йому дозвіл звернутися до шведів у справі звільнення переяславського полковника та всіх полонених козаків. Очевидно, такого дозволу не надходило, адже І. Мирович помер у шведському полоні того самого року.

Назагал кампанія 1706 р. виявилася дуже важкою для українських козаків. Іван Мазепа у листі до Петра 22 травня 1706 р. з Гомеля просив царського дозволу на розпуск полків до наступного року: «...быле бы войска все регименту моего, целорочною военною службою утруднении, знужнелыи, опешалыи, изнищальыи, з которых едны по-за Вислою были, другии при войсках Всероссийских от Кгородна ишли, трети въ Клецкому погроме располошены zostали, а четвертыи тыи, якие в Менску при мне обретаются, до домов своих повернули...»⁴³.

Натомість Петр нав'язав гетьману нове завдання: зміцнення фортифікації Києва в очікуванні руху шведів углиб України. Опубліковані «пункти» Івана Мазепи від 19 серпня 1706 р., у відповідях на які мало бути сформульоване царське бачення стратегії захисту та підпорядкованості самого гетьмана. Наводимо їх повністю, оскільки вони дають вичерпне уявлення про стосунки обох володарів на той момент:

«1. По отходе вашего царского величества и войск ваших монарших с Киева что мею тут чинити, як долго бавитися, и если в Киев неисходно zostавати с войсками ренменту моего до указанного времени или надлежащее дело фортификации Печерской розпорядивши и на квартири войску розделивши, а дозор иному кому вручивши, самому до Батурина отъехать? Такожде кто будетъ из офицеров до той фортификации Печерской для досмотру приставленный, которого бы в деле настоящем мощно было спрашивати?

Ответ: Первое надлежит все выразпорядити для фортеции и потом разве на время съездити в Батурин, понеже в отлучении гетманском не так будете порядочно и спору; ради же разпорядку Печерской фортеции остовляется подполковник госп. Гейсон.

⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 4: (1706). Санкт-Петербург, 1900. С. 857.

⁴³ Там же. С. 861.

2. Войска Великорусския пехотныя и конныя якие меють при боку моему заставати для бережения Украины и свойї целости?

Ответ: Теже, которие и през сего были, а вместо взятого Нечаев или Протопопов полк.

3. Если яковые дела нужныя приключаться, которых без имянного вашего царского величества указа управлять и повершати нельзя будете, куда мею и до кого писати в таковых случаях, указ ваш монарший себе просячи?

Ответ: До господина Головкина»⁴⁴.

Відповіді царя засвідчували, по-перше, що той не збирався виділяти жодних додаткових військових контингентів для захисту України. Її оборона, як і будівництво Печерської фортеці, покладалися виключно на гетьмана. По-друге, статус комунікації з Петром знижувався: відповідальною особою за це замість самого царя став Г. Головкін, який замінив на посаді керівника дипломатичної служби Московського царства померлого влітку 1706 р. Ф. Головіна.

За таких обставин, як видно з опублікованих у виданні документів, уже 1705 р. Івану Мазепі довелося переконувати царя у власній відданості, чого раніше не спостерігалось. У відомому листі від 13 жовтня 1705 р. гетьман, у найкращих традиціях барокової культури, барвисто описував спокушання, що витерпів від «враждебнейших недоброхотов, ненавидящих вашему величеству добра, покушающимися своими злохитрими прелестми искусити, а найпаче преминити мою, никогда же премененную к вашему величеству подданскую верность и отторгнути меня с Войском Запорожским от высокодержавной вашего величества руки». Він вів мову про чотири спокуси: від польського короля Яна Собеського, кримського хана, повсталих донців і, нарешті, від «короля Шведцкого и от псевдокороля Полского, беззаконно ныне в Варшаве коронаваного, Лещинского, устремилося на мою душу и непреборимую подданскую верность искушение...»⁴⁵. Мазепа переконував Петра у повній відданості, проте, очевидно, все ж таки поступово втрачав довіру царя. Вже не бачимо висловлених тим надій на поради досвідченого гетьмана, а в листах останнього, здебільшого переданих через Г. Головкина, надалі містяться лише звіти про виконання доручень самодержця і окреслення проблем, що турбували українського володаря.

Поза сумнівом, саме події Великої Північної війни викликали таку поступову перемену в стосунках двох володарів. З одного боку, Петр I сповна використав надану шведським королем відстрочку в сім років, зміцнив і переозброїв московську армію, набув також державного досвіду, сформував коло відданих виконавців – фахівців у військових, дипломатичних і державних справах. Він зміг залучити на свою службу військовиків, дипломатів та інженерів з усієї Європи. Ці найманці разом з підданими царя фактично ввели Московське царство в європейський простір, і Петр уже не потребував порад гетьмана. Московському володарю стали потрібні слухняні виконавці, а не порадики. Цар став ще

⁴⁴ Там же. С. 352.

⁴⁵ Там же. Т. 3. С. 1012–1013.

більш зневажливо висловлюватися і на адресу гетьманського війська, вважаючи його лише допоміжною силою. У листі Івану Мазепі від 24 січня 1707 р. цар віддав такий наказ: «Чтоб заранее к походу изготовитца и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своих краев, о котором сказываютъ, что конечно намерен в первых числах мая итти к нашим краем, чего для належитъ вящее приготовление в войсках иметь. И понеже ваша милость можете знать, что войско Малороссийское не регулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советую вам довольно число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местех шанцами или окопами укрепитца и тем возбранить неприятелю ход в свою землю. Також дабы и в украинных городех от Полского рубежа добрую осторожность иметь и палисадами и протчим укрепить»⁴⁶. І надалі він всіляко наголошував у своїх вказівках гетьману, що для захисту Києва жодних додаткових сил не виділятиметься. У настановах від 25 квітня 1707 р. йшлося про те, що козаки мали «Печерской манастырь укрепить, хотя и не так, как надлежит быть совершенная фортеция, но так, дабы можно было сей год, при приходе неприятеля, удержать...». Сам Київ віддавався на поталу шведам: «Во время неприятельского приходу, осадя и угърави Печерской манастырь, уступить за Днепър, а старой Киеф оставить пуст». А крім того, 5 тис. добірного козацького війська мали йти на Люблін, чим істотно зменшувався оборонний потенціал України⁴⁷.

Виснаження Гетьманщини внаслідок московсько-шведської війни було надзвичайним. Крім військової служби, яку справляли козаки власним коштом поза межами своєї держави, практично не отримуючи належної компенсації від царя, це виснаження обумовлювалося також різноманітними повинностями на користь московського війська та держави, від самого війська та поборів на його утримання. Про це все писав гетьман Петру, але у відповідь отримав малообнадійливу царську грамоту від 24 червня 1707 р. У ній йшлося про можливу винагороду за перенесені страждання після завершення війни: «И сею нашею милостивою грамотою вас, верного подданного нашего гетмана и кавалера, и все войско Запорожское и народ Малороссийский обнадеживаем своею царского величества неотменною милостию, что мы, великий государь, наше царское величество, как напред сего тебя, нашего верного подданного, и все войско Запорожское и народ Малороссийский к своей особой милости и призрению и при правах и привилегиях ваших содержали, так оная наша царского величества милость и впредь наипаче от вас отъемлема за ваши к нам усерднорадетельные непрестанные службы и верности не будет, и по окончанию сия войны те понесенные трудности и убытки нашею царского величества милостию за ваши к нам верные службы награждены будут»⁴⁸.

⁴⁶ Там же. Т. 5. С. 41–42.

⁴⁷ Там же. С. 189–190.

⁴⁸ Там же. С. 332–335.

Наприкінці літа 1707 р., коли остаточно з'ясувалося, що шведи з Саксонії просуваються у східному напрямі, Петро I заборонив традиційний розпуск козацьких полків на зимовий період. У вересні він наполягав на тому, що найголовнішим є завершення зведення Печерської фортеці: «Однако не изволь во учреждении оной крепости плошитца, дабы оная совсем ко осадному времени была готова. Також изволь некоторую часть Малороссийских войск купно с Великороссийскими во оной гварнизоне определить на зимовье»⁴⁹. Будівництво Печерської (Успенської) фортеці було завершено наприкінці 1707 р., з приводу чого у листопаді гетьману була надіслана соболина шуба, коштовні подарунки іншим старшинам. Для озброєння її гарнізону Мазепі у грудні 1707 р. безоплатно передано 1000 фузей, шпаг та іншої зброї. Крім того, обговорювалася необхідність виділити у розпорядження Івана Мазепи московський корпус у складі чотирьох піхотних полків і певної кількості кінноти від Меншикова⁵⁰. Проте до реалізації таких планів не дійшло. Навіть у квітні 1708 р. московський гарнізон у Києві налічував лише 2 тис. солдатів. Прибуло ще тисяча новонабраних, але всі вони фактично були без зброї. Все це засвідчувало повне нехтування царем своїх зобов'язань із захисту України.

Козацьке військо, що на початку Великої Північної війни розглядалося як союзна армія під проводом власних командирів, лише в оперативному сенсі підпорядкована московським воєначальникам, у цей період остаточно перетворилося на допоміжний іррегулярний контингент. На українських командувачів, навіть на самого гетьмана московські фельдмаршали і генерали практично вже не звертали уваги, на власний розсуд використовуючи козаків. Це з усією очевидністю впливає з царських наказів, інструкцій, листів, оприлюднених у «Письмах и бумагах».

З іншого боку, Іван Мазепа, вочевидь, побачив, що у державі, що розбудовувалася царем, уже не було місця Гетьманщині з її автономією, та й самому гетьману. Звісно, що такі думки не потрапили до опублікованих документів. Вони не висловлювалися ані самому царю, ані його приближеному оточенню. Проте деякі наміри гетьмана прослідковуються і зі сторінок «Писем и бумаг». Так, у листуванні стосовно «зради» стародубського полковника М. Миклашевського у 1703 р. міститься виклад польських обіцянок (насправді мрій козацької старшини): «...если у Поляков состоится мир со Шведами, то Поляки приблизятся к границам Московской державы и заставят Петра уступить Польше Украину; тогда Украинская вольность будет такова же, какова Польская и Литовская: сколько сенаторов из Короны и Литвы, столько же будет и из Украины, и все казаки вольностью и шляхетским достоинством одарены будут»⁵¹.

⁴⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 6: (июль – декабрь 1707). Санкт-Петербург, 1912. С. 106–107.

⁵⁰ Там же. С. 589, 596.

⁵¹ Там же. Т. 5. С. 575.

Навесні 1708 р. розгорнулася справа з доносом генерального писаря В. Кочубея та полковника полтавського І. Іскри на гетьмана. Серед іншого, в тексті доносу знайшли своє віддзеркалення реальні сподівання і плани козацької старшини, самого володаря булави. Іван Мазепа вміло використав на свою користь цей донос, апелюючи до царя (через Г. Головкина) такими аргументами: «прося о прислании оных (Кочубея й Искри. – Г. П.) к нему в войско, а не в Киеву, для обличения их воровства и потом корания, какое ваше величество над ними учинить укажете, чтоб то народ Малороссийский видел, потому де, что в народе Малороссийском, а особливе в посполстве, от его единомышленников рассеваются многие плевелы, будто его, Кочубея, и Искру из Смоленска до Петербурка провадили и будто на него, гетмана, ваш великий гнев, и ныне де обозного войскового генерального челядника, в Киев едучаго, в одном малом местечке Оленовце за то толко, что просил подводы, старшина тамошня была и из местечка, отнявши лошадь, выгнали с таковыми выговорами: “полно уже вашего, гетманчики, панства, приедет де на вашу всех погибель Кочубей”. Также де всюда в простом народе безумные повести оглашаютца, будто Кочубей в великой милости вашей здесь, а Искра будто послан гетманом города какого добывать, а когда де добудет, отпущен де будет на гетманство; такое де смущение и мятеж от плевелосеятелей единомышленников Кочубеевых потамест не может искоренить»⁵². Того разу Мазепі знову вдалося виправдатися перед царем. Користуючись нагодою, він поздоровляв Петра з днем ангела 30 червня 1708 р., як завжди, улесливо-бароково бажаючи тому перемоги у війні, метафорично використовуючи ім'я самодержця: «...дабы той камень вери оружие вашего царского величества на поражение полчищ неприятельских изострил и горделиваго Шведскаго Голиафа обезглавил, а православную вашего царского величества августейшую монархию непоколебимым основанием утвердил...»⁵³. Проте назагал ситуація в їхніх стосунках перетворювалася на кризову.

Навіть найближчі до царя особи повідомляли про зростаюче в Україні невдоволення війною. 26 травня 1708 р. Меншіков повідомляв Петру: «...писал ко мне Шидловской, что он имеет некоторые подозрения на казаков гетманского регименту, которые на него, гетмана, и на старшин приносят многие нарекания в недовольстве денежной извычайной им плате, и чтоб и оные, яко лехкомышленные, какова зла не мыслили; о чем я гетману напред сего писал, чтоб он такие нарекания под сей случай утушил надлежащею им платою»⁵⁴. Звичайно, справа полягала не лише у платні, а в загальній ситуації суспільного опору політиці царя та його представників. Гетьман відчував такі настрої суспільства і повинен був на них реагувати.

⁵² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7: (январь – июнь 1708). Вып. 2. Москва; Ленинград, 1946. С. 715–716.

⁵³ Там же. С. 880.

⁵⁴ Там же. С. 748–749.

Останньою краплиною став намір царя перетворити всю Україну на пустку, щоб шведи не могли скористатися її ресурсами. Коли остаточно визначився напрям просування шведів, цар віддав генерал-майору М. Іфланту, командирю каральної бригади з 4-х драгунських полків, наказ щодо застосування тактики «випаленої землі» і здійснення терору стосовно місцевого населення: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, то иттить у него передом и везда правиант и фураж, також хлеб стоячей на поле и в гумнах или в житницах по деревням (кроме толко городоф), (чего сами не могут употребить), полской и свой, жечь не жалея и строения перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на болших переправах держать по возможности. Все мелницы також жечь, а жителей всех высылать в леса с пожитками и скотом в леса. Також, чтоб жернов не оставлявали, брали с собою или разбивали. А ежели где поупряметца вытить в леса, то и деревни жечь. И о сем наперед сказать. Також и то сказать везде: ежели хто повезет к непъриятелю что ни есть, хотя за денги, тот будетъ повешен, також равно и тот, которой ведает, а не скажет. Також деревъни, из которых повезут, жечь же»⁵⁵.

Притому козацькі полки практично виводилися з України – частина з них перебувала в Білорусі, частина дислокувалася в Польщі, а це один корпус Іван Мазепа мав терміново надіслати на допомогу литовському підскарбю Людвіку-Константину Потею, прихильнику московської орієнтації⁵⁶. Щоправда, вже у листі від 16 серпня 1708 р. цар наказував гетьману «стоять между Киевом и Черниговом» в очікуванні з'ясування напрямку подальшого руху шведів⁵⁷. Остаточний маршрут Карла в Україну визначився після 17 вересня 1708 р. Одразу гетьману через Г. Головкина було дано вказівку відкласти похід на Білу Церкву, з усіма наявними силами приєднатися до московської бригади М. Іфланта, разом з нею перешкоджати шведам і нищити українські села: «...и где не может удержать, напереди все велел жечь»⁵⁸. Нарешті, гетьману було видано урочисту грамоту від 20 вересня 1708 р. з усілякими обіцянками допомоги у боротьбі зі шведами: «...указали мы, великий государь, всем Великороссийским и Малороссийским войскам с фельтмаршалком и кавалером Борисом Петровичем Шереметевым и протчими генералами иттить на оборону Украины с поспешением. И обнадеживаем тебя, верного подданного нашего, и все войско Запорожское и народ Малороссийской милостию нашею, что мы, великий государь, наше царское величество, никогда оного во всех неприятелских наступлениях не оставим»⁵⁹. Ця грамота стала відповіддю на звернення Івана Мазепа з конкретними проханнями щодо організації оборони України (зміцнення Батуринської фортеці, опрацюван-

⁵⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8: (июль – декабрь 1708). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1948. С. 72–73.

⁵⁶ Там же. С. 82–83.

⁵⁷ Там же. С. 87.

⁵⁸ Там же. С. 152.

⁵⁹ Там же. С. 154.

ня тактики стосовно Правобережної України, посилення найманого війська тощо)⁶⁰. Насправді було виконано лише останній пункт прохання – щодо видання царської грамоти.

Проте справжня ціна московського захисту зрозуміла з листа фельдмаршала Б. Шереметева царю від 1 жовтня 1708 р.: «Из местечка Мглина черкасы выбежали вон. И я указ к Рену (генерал К. Ренне. – Г. П.) послал, дабы, пушки и порох ис того местечка вывезши, оное зжеч, понеже оное близко швецкого лагару и удержать ево невозможно. Также на будных заводах было хлеба с 4000 чети, постанной от пехоты афицер зжег же, понеже ис тех мест невозможно ни по какой мере того хлеба к нам приприводить было, а к неприятелю способно, и ожидали по ведомости к тем местам от неприятеля войска»⁶¹.

Оточення царя не було певним у настроях козацької старшини, тому Г. Головкін 16 жовтня 1708 р. писав Петру I з Погару про повернення стольника Ф. Протасьєва, посланого до гетьмана: «...которой сего дня к нам возвратился и сказывает, что гетман зело болен, а о шатостях в малороссийском народе он, гетман, ему объявлял, что толко онде происходят от гультайства, и то малые, а старшина вся при нем верны, и в том он не опасаетца. А что, государ, князь Дмитрею Голицину велели мы итти в середину Украины для надежды и постраху малороссийскому народу, и то он, гетман, принял за благо и хотел послать немедленно наказного в случение к нему, князь Дмитрею. И понеже он, гетман, писал к нам чрез письмо, желая, дабы ради сущей его болезни от похода свободна учинить, того ради за благо разсудили мы послать к нему указ, чтоб он, ради слабости здравия своего, был при обозах, оставя при себе несколько войск по своему усмотрению за Десною, а лехкое войско, компанцев и сердюков и протчих, послал с наказным и веле им стать между Стародуба и Чернигова и чинить под. неприятеля партии»⁶².

Утім, Петр не бачив користі від козаків у бою зі шведами, наголошуючи Г. Головкіну, що гетьмана не варто допускати до війська, «разве б с охотниками или с малыи числом людей, понеже оные в сие время не будут ни месеца, розбегутца. А довольно б, чтоб гетьман уберегал внутреннего зла, а против Шведов, хотя б и много оных было, почитай ползы нет»⁶³.

Іван Мазепа ухилився від виконання указів царя під приводом тяжкої хвороби. У цій ситуації Петр почав думати про заміну володаря булави. Він писав 20 жовтня 1708 р. графу Г. Головкіну: «И кой час я приеду (а буде нужда, хотя и до меня), чтоб или тебе или князю Григорью к гетману ехать и предъуготовить, ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего

⁶⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8: (июль – декабрь 1708). Вып. 2. Москва; Ленинград, 1951. С. 710–713.

⁶¹ Там же. С. 726.

⁶² Там же. С. 798–799.

⁶³ Там же. Т. 8. Вып. 1. С. 194.

нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»⁶⁴. Отже, для царя стародубський полковник Іван Скоропадський мав стати очевидним спадкоємцем ще живого гетьмана.

Інформацію про перехід гетьмана і Війська Запорозького на бік шведів цар отримав 27 жовтня. Першою його реакцією стала спроба локалізації цієї події, обмеження кола імовірних причітників Івана Мазепи. Цар писав Меншікову: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустить войску казацкому, при Десне бывшему, переправливаться за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которые бы то им помешали. А полковником и старшине вели, сколько возможно, ласкаво призывать и говорить им, чтоб они тотчас ехали сюди для обраний нового гетмана. И буде полковник Миргородский (Д. Апостол. – Г. П.) где в близости обретаецца, то прикажи ево сыскав к нам прислати, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великий неприятель был Мазепе»⁶⁵. Того самого дня цар підписав перше звернення до «верных подданных Малороссийского народа духовным и мирским, а особливо Войска Запорожского генеральной старшине». Проте цар поки ще прямо не написав про «зраду» гетьмана, а лише про те, «что гетман Мазепа безвестно пропал»⁶⁶. Лише наступного дня у черговому зверненні до «малороссийского народа» Петро I офіційно оголосив про те, що Іван Мазепа перейшов на бік шведів.

На сторінках «Писем и бумаг» докладно висвітлено ті маніфести, звернення, укази, які московський володар випускав проти колишнього «верного подданного нашего». З них видно, як поступово збільшувалася кількість «провин» гетьмана і звинувачень у «зраді», аж до «Іудіного гріха». Проте думка про Боже покарання пролунала вже у листі до адмірала Ф. Апраксіна від 30 жовтня 1708 р.: «И тако надежда в Бозе, что он себе зло вящее исходатолствовал (чему пособит кровь Самойлова), неже тому, кому хотел»⁶⁷. Отже, Петро пригадував гетьману участь у поваленні попередника, Івана Самойловича, і криваву розправу над сином того, забуваючи, що Григорію Самойловичу відрубали голову у Севську за вироком московських достойників. У ненависті до колишнього найближчого порадника цар дійшов до того, що в указі від 6 листопада 1708 р. оголосив гетьмана головним ініціатором шведського походу в Україну: «...был он (Карл XII. – Г. П.) в такое состояние приведен, что намерен был бежать для спасения своего паки назад в Польшу, на Волынь, как все полоняники и перебесчики из войска его сказывали, ежели б от проклятого изменника Мазепы от того бегу не удержан и в Украине обнадеживанием его не оставлен»⁶⁸.

З кінця жовтня 1708 р. на сторінках «Писем и бумаг» гетьман фігурує лише в одній іпостасі – особистого ворога царя, якого мала наздогнати помста монарха.

⁶⁴ Там же. С. 227.

⁶⁵ Там же. С. 237.

⁶⁶ Там же. С. 239.

⁶⁷ Там же. С. 254.

⁶⁸ Там же. С. 279.

Така помста чекала на захисників гетьманської столиці Батурина, про що Петр писав своєму фаворитові: «...Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зажечь весь»⁶⁹. Не уникли помсти родичі гетьманських прибічників: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого нибудь послать з драгуны и взять их за караул»⁷⁰. Конкретно йшлося про родини генерального писаря П. Орлика, гетьманського господаря Цурки, шептаківського старости Бистрицького та ін.

Поразка шведського та українського військ під Полтавою 27 червня, наступна капітуляція шведської армії під Переволочною 29 червня 1709 р. поставили крапку в історії Шведської балтійської імперії та Українського Гетьманату. Натомість Московське царство вийшло на прямий шлях до Російської імперії, або «Ариентальского цесарства» (Орієнтального цесарства, або Східної імперії), як пізніше назвав її сам Петр в одному з міжнародних документів.

Просування цим шляхом не примусило царя забути про помсту Івану Мазепі. Уже 28 червня Г. Головкін писав послу у Стамбулі П. Толстому: «...а сам король Швецкой толко в малых людех, а слышнл, что в трестах человеках, переправся Днепр, ушед и войска наши лехкие за ним пошли. А про Мазепу сказывают, что он с ним же ушел. [...] ...дабы посланы были от Порты указы к хану Крымскому, к Юсуп-паше и к волоскому и мутьянскому господарем. И ежели Швецкой король и изменник Мазепа будут в их области, дабы они короля, яко сущаго неприятеля царского величества, в землю владения своего не пускали и не принимали, а изменника Мазепу приказали поимать и за караул посадить»⁷¹. Аналогічні вказівки надіслав сам цар кн. Д. Голіцину в Київ, щоб той ініціював листа від гетьмана Івана Скоропадського сілістрійському паші Юсупу, погрожуючи, що прийняття втікачів розцінюватиметься як порушення мирної угоди⁷².

1 липня 1709 р. генерал-майору Г. Волконському, відправленому наздогін Карлу, було надано таку інструкцію за підписом Меншікова: «Ежели при нем, короле, будет изменник Мазепа и ево, взяв, весть за крепким караулом, и смотреть того, что он каким способом сам себя не умертвил»⁷³. Але тому не вдалося знайти втікачів. Цар був у великому гніві. Він писав 19 липня 1709 р. кн. Г. Волконському, недвозначно погрожуючи за ще одну невдачу розстрілом: «Понеже сам ты ведаеш, для какова ты великова дела послан, и велено стоятъ вам у Бога (р. Буг. – Г. П.) и стеречь, понеже неприятель конечно намерен в Венгры пробитца, чего для под потеряннем живота надлежит стеречь неприятеля. А ныне,

⁶⁹ Там же. С. 274.

⁷⁰ Там же. С. 274.

⁷¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. Москва; Ленинград, 1950. С. 998.

⁷² Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9: (январь – декабрь 1709 г.). Вып. 1. Москва; Ленинград, 1950. С. 242.

⁷³ Там же. Т. 9. Вып. 2. С. 1008–1009.

как мы слышим, вы у Переволочны обретаесть. И ежели то правда, то уже пример имеете Мильфельзена, которой третьово дни за такое ж дело разстрелян. И ныне, ежели хочеш сего избыть, надлежит исполнить указ, вам данной»⁷⁴.

Видачі Івана Мазепа цар вимагав і від австрійського цісаря, на випадок, якби Карл спробував пройти через Волощину в Угорщину. 8 липня 1709 р. Петр писав імператору: «...ежели Мазепа будет в области вашего цесарского величества, то просим ваше величество дружелюбно братскии, дабы оного повелели поймать и за караул отдать, яко изменника, нам же о том известие учинить...»⁷⁵.

Мазепа уник царського покарання, оскільки помер на чужині 21 вересня 1709 р., за два місяці після Полтавської поразки. Це мало б засмутити Петра, який завжди намагався доводити свою помсту до кінця. Тому дуже дивним видається відсутність у збірнику жодної згадки про смерть українського гетьмана у Бендерах. Лише в одному царському листі від 10 жовтня з посиланням на полонених стверджувалося, що гетьман разом з Карлом все ще знаходилися в Бендерах⁷⁶. Отже, на той момент цар ще не знав про його смерть. У наступних документах Петра ім'я гетьмана-«зрадника» зрідка з'являлося виключно в негативній конотації. Але, вочевидь, цар змирився з тим, що Мазепі таки вдалося уникнути його фізичної помсти.

Отже, документи, опубліковані у 1–9 томах «Писем и бумаг императора Петра Великого», засвідчують, що впродовж мінімум 10 років Іван Мазепа належав до числа найближчих і найдовірениших до царя осіб. Його неодноразово відзначав Петр своїми нагородами, радився з ним. У питаннях великої політики, а не лише зносин з Туреччиною і Кримом, авторитет гетьмана на перших порах був надзвичайно високим. Переламним пунктом стала Велика Північна війна. Гетьман як союзник царя спочатку підтримав її, але згодом стало очевидним, що історичні долі Московського царства і Гетьманщини почали швидко розходитися. Перша під проводом Петра рухалася у бік абсолютистської імперії зі східним деспотизмом («Ариентальское цесарство»), друга відчайдушно, але марно намагалася відстояти свою волю, права і привілеї. Їх спочатку під приводом війни, а потім загалом *de facto* було скасовано. Тим більше незручним для Петра ставав авторитетний Іван Мазепа, поради якого цар уже не потребував. Край цьому конфліктові поклали спроба гетьмана змінити верховного союзера та його смерть на чужині. Оприлюднені у фундаментальному виданні документи повинні ввійти до широкого наукового обігу. Їхнє нове і неупереджене прочитання засвідчує значний джерельний потенціал.

⁷⁴ Там же. Т. 9. Вып. 1. С. 307.

⁷⁵ Там же. С. 248.

⁷⁶ Там же. С. 410.

TABULA GRATULATORIA

Вадим Арістов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), aristov3000@ukr.net

Олена Бачинська, Одеський університет імені І.І. Мечникова (Одеса), olena_an@ukr.net

Андрій Блануца, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), andriiblanutsa@gmail.com

Андрій Бовгиря, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), andrzej@ukr.net

Геннадій Боряк, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), hboriak@gmail.com

Дмитро Вирський, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), vyrsky@yahoo.com

Віктор Даниленко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), shln_2010@ukr.net

Олена Дзюба, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), dzuol2012@gmail.com

Любов Дубровіна, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ), lyubov.dubrovina@gmail.com

Ярослав Затилюк, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), yaroslav.zatylyuk@gmail.com

Валерій Зема, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), valerzem@gmail.com

Алла Киридон, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» (Київ), akurydon@ukr.net

Ольга Ковалевська, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), o_kovalevska2013@ukr.net

Галина Ковальчук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ), kovalchuk_galina@ukr.net

Ірина Колесник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ikolesnyk2002@gmail.com

Василь Кононенко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), kononenkovp@ukr.net

Сергій Кот, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), sergiikot@ukr.net

Станіслав Кульчицький, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), s_kul@ukr.net

Тетяна Люта, Музей історії міста Києва (Київ), ltu@i.com.ua

Валентина Матях, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ematyakhvm@ukr.net

Ірина Матяш, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), matio@ukr.net

Віталій Нахманович, Музей історії міста Києва (Київ), vrn@kby.kiev.ua

Георгій Панакін, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), hrapakin@gmail.com

Руслан Пириг, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), ruslan_pyrig@ukr.net

Сергій Плохій, Український науковий інститут Гарвардського університету (Кембрідж), plokhi@fas.harvard.edu

Роман Подкур, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), 5roman@ukr.net

Анатолій Подольський, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ), apodolskyi@gmail.com

Володимир Потульніцький, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), potulnytskyva@ukr.net

Володимир Пришляк, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк), pryshliakv@ukr.net

Володимир Ричка, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), wolr@ukr.net

Олена Русина, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), erusina@ukr.net

Ростислав Сосса, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), sossaua@gmail.com

Тетяна Таїрова-Яковлева, Санкт-Петербурзький державний університет, (Санкт-Петербург), tairovayak@mail.ru

Олексій Толочко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), tolochko@hotmail.com

Олександр Удод, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), oudod@ukr.net

Ярослав Федорук, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Київ), iarfedoruk@yahoo.com

Тереза Хинчевська-Геннель, Білостоцький державний університет (Білосток), bartok2@gazeta.pl

Юрій Шановал, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ), sharoblu@gmail.com

Лариса Якубова, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), lyakubova@ukr.net

Олексій Ясь, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), alexyas@ukr.net

ЗМІСТ

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ЛАБОРАТОРІЯ ІСТОРИКА

<i>Ірина КОЛЕСНИК</i> Відкритість до нового як кредо історика	7
<i>Олексій ЯСЬ</i> Концепції генерацій: культурне походження, міждисциплінарні виміри, інструментальні можливості та пізнавальні ліміти	19
<i>Олександр УДОД</i> Публічна історія в Україні: науковий і дидактичний контексти формування нового субдисциплінарного напрямку	43
<i>Віталій НАХМАНОВИЧ</i> Історик. Реквієм за ремеслом	57

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУРСИ

<i>Володимир РИЧКА</i> «Феодалізм» Київської Русі (теорії та дослідницькі практики XIX – початку XX ст.)	67
<i>Валентина МАТЯХ</i> Медієвістично-ранньоновістичний сегмент дисциплінарної матриці сучасного історієписання: зріз академічного досвіду	83
<i>Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ</i> Російсько-українські взаємини протягом середньовічної, ранньоновітної та модерної епох в історіографічно-архівній спадщині Омеляна Пріцака	103
<i>Руслан ПИРИГ</i> Українська революція 1917-1921 рр.: сучасний історіографічний образ та дослідницький потенціал	117
<i>Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL</i> Trzy «Historie Ukrainy» w języku polskim (Władysław Andrzej Serczyk, Natalia Jakowenko, Paul Robert Magosci)	133
<i>Любов ДУБРОВІНА, Галина КОВАЛЬЧУК</i> Формування напрямів історико-книгознавчих та історико-бібліотечнознавчих досліджень у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського у 1990-х – на початку 2000-х років	143

Роман ПОДКУР
Дослідження політичних репресій в Україні
(друга половина 1980-х років – початок ХХІ ст. 155

Лариса ЯКУБОВА
Перспективи російської академічної історичної науки
у світлі новітньої кримології (2014-2019 рр.) 179

MEMORY

Сергій ПЛОХІЙ
Goodbye Lenin: революція пам'яті в сучасній Україні 205

Алла КИРИДОН
Комеморативні практики як засіб формування ідентичності:
констеляція системосмислових детермінант 229

Анатолій ПОДОЛЬСЬКИЙ
Пам'ять про Голокост в Україні в контексті Другої світової війни:
суспільні та історіографічні виклики 257

РЕЦЕПЦІЇ ТА ОБРАЗИ

Валерій ЗЕМА
Москва і Флорентійська унія 271

Дмитро ВИРСЬКИЙ
Козаки і Тринадцятирічна війна в Угорщині за виданнями
Б. Папроцького «Сад королівський» та «Діадох» 301

Ярослав ЗАТИЛЮК
У витоків київського дискурсу: образ «Ubi gloria» та уявлення
про минуле Києва ХVІ – початку ХVІІ ст. 317

Андрій БОВГИРЯ
«Україна обох берегів Дніпра»: уявлення про єдність вітчизни
в інтелектуальній традиції другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. 333

Ярослав ФЕДОРУК
«You have heard this news upon the Market place»:
Верифікація новин в англійській періодиці середини ХVІІ ст. 349

Олена ДЗЮБА
«Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну» А. Л. Шлецера 361

Олена БАЧИНСЬКА
Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні
1708-1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» 371

<i>Георгій ПАПАКІН</i> Іван Мазепа на сторінках «Писем и бумаг императора Петра Великого» (до проблеми актуалізації археографічної джерельної бази)	381
<i>Татьяна ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА</i> Іван Мазепа – дипломат: Жан Балюз глазами гетмана	403
<i>Ольга КОВАЛЕВСЬКА</i> «Мазепинські річніці» як віхи формування уявної іконографії Івана Мазепи ХХ – початку ХХІ ст.	411
<i>Юрій ШАПОВАЛ</i> Іван Лисяк-Рудницький про феномен Радянської України	431

AD FONTES

<i>Олексій ТОЛОЧКО</i> Володимир Мономах і Літопис	441
<i>Вадим АРИСТОВ</i> Як не ходив на Галич князь Ізяслав у 1250-х роках	447
<i>Тетяна ЛЮТА, Олена РУСИНА</i> На історичних перехрестях: Провенанс Часовника 1565 р. із колекції Сержа Лифаря	463
<i>Андрій БЛАНУЦА</i> Документ про маєткові статки українського князя ХVІ ст.	475
<i>Ростислав СОССА</i> Політико-адміністративне розмежування українських земель на картах середини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.	479
<i>Володимир ПРИШЛЯК</i> «Почому они прутся в козатство»: донесення генерального хорунжого Якими Горленка гетьману Данилу Апостолу 1732 р.	491
<i>Василь КОНОНЕНКО</i> «Літопис Величка»: гіпотези до дослідження тексту.....	503
<i>Віктор ДАНИЛЕНКО</i> «...Різниця між малоросами і росіянами дуже різка»: із спадщини молодого Володимира Вернадського	513
<i>Геннадій БОРЯК</i> «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.)	531
<i>Ірина МАТЯШ</i> Архіви українських емігрантів у Канаді як складова частина зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву	561

РЕФЛЕКСІЇ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи? 583

Сергій КОТ

Повернення та реституція культурних цінностей:

світові тенденції і виклики для України 595

SUMMARY 643

TABULA GRATULATORIA 644

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн.

Кн. 2: Простори історика

Редактор *Валентина Матях*

Макет та комп'ютерна верстка *Світлана Блащук*

A38 **Academia. Terra Historiae.** Студії на пошану Валерія Смолія : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020.

ISBN 978-966-136-707-3

Кн. 2 : Простори історика. 656 с.

ISBN 978-966-136-709-7

У другій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені проблемам історіографії, джерелознавства, історичної пам'яті й дослідницького інструментарію та ін. Матеріали згруповано за проблемно-тематичними рубриками — «Інструментарій та лабораторія історика», «Історіографічні дискурси», «Мемогу», «Рецепції та образи», «Ad fontes», «Рефлексії».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)